

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-07>
УДК 378.018.5(477.54-25):027.7:025.34[(091)“1823”

Людмила Посохова

докторка історичних наук, професорка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lpsokhova@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

НЕВІДОМИЙ КАТАЛОГ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ 1823 р.

У статті вперше ставиться завдання дослідити каталог бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р. Оскільки документ укладено невдовзі після того як Харківський колегіум був перетворений на духовну семінарію, у ньому зафіксована фінальна стадія історії цієї бібліотеки. Шляхом порівняння каталогу 1823 р. із відомими попередніми каталогами (1753 та 1769 рр.) ставиться завдання виявити динаміку та визначити сутнісні характеристики тих змін книжкового зібрання, які відбулись в останній третині XVIII – на початку XIX ст. Важливість такої розвідки посилюється тим, що у перше десятиліття XIX ст. Харківський колегіум переживав момент свого найбільшого розвитку, повноти та кількості навчальних дисциплін, які в ньому викладали. У ході дослідження каталогу 1823 р. проаналізовано кількісний склад зібрання (3228 рукописних та друкованих книг), співвідношення книг, надрукованих різними мовами, наповнення тематичних «відділів» бібліотеки. Розгляд усіх параметрів здійснено із акцентом на приріст бібліотеки, котрий спостерігався після 1769 р. Проведене дослідження дозволило встановити, що в зібранні Харківського

Як цитувати: Посохова, Л. Невідомий каталог бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 164-181, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-07>.

How to cite: Posokhova, L. Unknown Catalog of the Library of Kharkiv Collegium of 1823. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 164-181, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-07>. (In Ukrainian)

колегіуму 1823 р. був акумульований масив сучасних наукових книг практично з усіх галузей знань. Їх доповнювали численні природничо-наукові праці узагальнюючого характеру. У каталозі бібліотеки 1823 р. представлені найважливіші на той час навчальні посібники з кожної з наук. Дослідження цього каталогу дозволило спростувати кілька відомих тверджень, які базувалися на результатах аналізу каталогу 1769 р. (зокрема, про відсутність у бібліотеці творів, які містили нові ідеї в літературі, філософії, природознавстві). Каталог 1823 р. повною мірою відображає зміни в навчальному процесі, які відбувались в колегіумах, починаючи з 1760-х рр. й продовжувались на початку XIX ст. Значні обсяги нової навчальної літератури засвідчують народження певного нового формату бібліотеки цієї школи, й зміну її місії. З цього часу бібліотека виконувала не тільки функцію зберігання найнеобхідніших для навчання книг, а також рідкісних видань та рукописів. З останньої третини XVIII ст. книжкове зібрання бібліотеки демонструє тісний зв'язок із новаціями в навчальному процесі, швидко реагує на виклики часу, що засвідчує поява нової наукової та навчальної літератури. На початку XIX ст. зібрання книг Харківського колегіуму набуло виразні риси бібліотеки навчального закладу модерної доби.

Ключові слова: Харківський колегіум, Просвітництво, історія бібліотек, історія читання.

Вивчення книжкових зібрань навчальних закладів надає можливість подивитись на чимало важливих проблем, пов'язаних не тільки з історією конкретних шкіл, але й ширших процесів культурного життя. Дослідники історії читання та книги неодноразово звертались до аналізу вмісту бібліотек навчальних закладів та приватних осіб Гетьманщини та Слобожанщини у ранньомодерну добу (Yaremenko 2004; Sharipova 2006; Kahamlyk 2014; Posokhova 2020; Ul'yanovskij 2020; та ін.).

Бібліотеки Києво-Могилянської академії, Харківського та інших колегіумів, почали вивчати вже у перші десятиліття XIX ст. й цей процес триває до сьогодні. Втім, зацікавлення дослідників у різні часи не були сталими. У XIX ст. авторів цікавили передовсім рідкісні видання та стародруки бібліотеки Харківського колегіуму, які намагались ретельно описати (Osnovanie 1843; Fedorovskij 1863; Sumtsov 1888). У 1960-ті рр. відомий книгознавець І. Я. Каганов залучив до аналізу бібліотеки Харківського колегіуму два її каталоги, й на їх підставі поставив деякі нові запитання щодо оцінки книжкового зібрання

в цілому (Kaganov 1962; Kahanov 1967). У той же час бібліотеку колегіуму почали досліджувати під різними кутами, наприклад, виокремлюючи в ній «східні фонди» (Kovalevs'kyj 1961). Особливу увагу вчених завжди привертало особисте зібрання книг Стефана (Яворського), яке було передано до Харківського колегіуму у 1732 р. (Maslov 1914; Luts'ka 1986).

З часом історики Харківського колегіуму почали аналізувати бібліотеку як невід'ємну складову частину навчального закладу (Stellets'kij 1895, 644-651; Posokhova 1999, 115-125). У межах такого підходу було з'ясовано організаційні аспекти (виділення приміщення, призначення бібліотекаря), етапи формування бібліотеки, коло жертводавців тощо. До дослідження був залучений масив діловодної документації, передовсім звіти викладачів із зазначенням навчальних книг, котрі були в бібліотеці; відомості про закупівлю книжок; розпорядження керівництва щодо бібліотеки; різноманітні списки книг тощо (див, наприклад: Posokhova 2011, 123-124). При цьому, всі дослідники спирались на два відомі каталоги книг бібліотеки. Перший з них був укладений у 1753 р., й нині зберігається у рукописному відділі ЦНБ ХНУ (Viddil, f. 1, spr. 1817/c 895), другий, датований 1769 р., — у Центральному державному історичному архіві України у Києві (Tsentral'nyj, f. 1973, op. 1, spr. 2145). Микола Сумцов згадував каталог книг бібліотеки Харківської духовної семінарії (яку можна вважати правонаступницею колегіуму), що був складений значно пізніше, у 1866 р. (Sumtsov 1888).

Об'єктом цього дослідження є каталог бібліотеки Харківського колегіуму, котрий датується 1823 р. (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325). Цей документ досі не став об'єктом спеціальної уваги, хоча авторка цієї статті виявила його і оприлюднила деякі дані про нього ще наприкінці 1990-х рр. (Posokhova 1999, 121). Оскільки каталог 1823 р. був складений невдовзі після того як Харківський колегіум був перетворений на духовну семінарію, можна вважати, що цей документ фіксує фінальний варіант колегіумської бібліотеки.

Мета статті — проаналізувати та охарактеризувати всі параметри книжкового зібрання на завершальній стадії існування колегіуму та його бібліотеки. Шляхом порівняння цього каталогу бібліотеки

із попередніми двома (1753 та 1769 рр.) ставиться завдання виявити динаміку та визначити сутнісні характеристики тих змін зібрання, які відбулись в останній третині XVIII – на початку XIX ст. Важливість цієї розвідки посилюється тим, що у перше десятиліття XIX ст. Харківський колегіум переживав момент свого найбільшого розвитку, повноти та кількості навчальних дисциплін, які в ньому викладали (докладніше про це див.: Posokhova 2011, 53–169). У цей час свого піку досягла й кількість класів, чисельність викладачів та учнів. Як відомо, колегіум був перетворений на семінарію у 1817 р. внаслідок втілення реформи духовних навчальних закладів Російської імперії 1808 р. Реформа призвела до кардинальних перетворень у навчально-виховному процесі Харківського та інших колегіумів, Києво-Могилянської академії. Саме у цей час Синод здійснив кілька заходів з метою моніторингу стану будівель навчальних закладів, обладнання, майна тощо (ibid., 318). Серед іншого були описані й книжкові зібрання. У Харкові каталог 1823 р. був підписаний ректором семінарії архимандритом Тимофієм (Котляровим), професором церковної історії Іоанном Зиминим, інспектором, професором словесності Василем Поповим, а також секретарем учителем Яковом Прожанським (Rossijskij, f. 834, ор. 3, d. 3325, l. 345).

Формуляр опису книг розробили у Синоді на початку 1820-х рр. для бібліотек духовних семінарій Російської імперії. В основу каталогу був покладений мовно-тематичний принцип. Книги були згруповані у п'ять великих блоків, які в документі названі «бібліотеками»: давні мови, російська, французька, німецька, польська. У межах цих великих груп книги було описано за «розрядами»: богослов'я, філософія, словесність, історичні науки, мовознавство тощо. Ці «розряди» були доповнені ще двома списками: «книги, які не стосуються духовної освіти» та «суміш». Традиція групувати книги за мовним та/або за тематичним принципом («богословські», «філософські» книги тощо) сформувалася досить давно. При цьому слід враховувати, що укладач каталогу 1823 р. далеко не завжди ретельно дотримувався коректного віднесення тієї чи іншої книги до відповідного тематичного відділу. Саме тому дослідження цього джерела включало й роботу з атрибуції книг, адже

у «бібліографічних» описах зустрічається чимало невідповідностей та плутанини. Порівняння трьох каталогів між собою ускладнює й різниця у принципах їх укладання. У каталогах 1753 та 1769 рр. книги спочатку розподілені за мовами, а у межах цих блоків — за форматами. Систематизації книг за тематикою не проводилось, хоча в кількох випадках деякі словники та книги античних авторів укладач намагався розмістити поряд.

У цій статті не ставиться завдання детальної книгознавчої характеристики чималого книжкового фонду Харківського колегіуму. Тому було вирішено не наводити повні бібліографічні описання окремих книг каталогу, навіть унікальних та найцікавіших, оскільки й численні приклади все одно матимуть вибіркового характеру. Натомість акцент у дослідженні зроблено на історико-культурній характеристиці фонду, описаного у 1823 р., визначенні істотних параметрів зібрання та маркерів, за якими проведено порівняльний аналіз із попередніми каталогами.

До каталогу 1823 р. внесені 3228 книг (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325), в той час як у каталозі 1769 р. кількість записаних книжок досягла 1962 томи (Tsentral'nyj, f. 1973, op. 1, spr. 2145). І. Я. Каганов навів слушні аргументи на користь того, що до каталогу 1753 р. були внесені не всі книги (Kahanov 1967, 78).

Серед всіх книг, які зазначені в каталозі 1823 р., було лише 43 рукописних. Серед цих рукописів переважали конспекти з поетики, філософії риторики, богослов'я, писані студентами або викладачами, переважно латиною, кілька проповідей, панегіриків російською та польською мовою. Крім того, серед рукописних книг було й кілька офіційних документів, зокрема, Жалувана грамота Харківському колегіуму від Анни Іоанівни (16 березня 1731 р.), інструкція єпископа Самуїла Миславського ректорові Харківського колегіуму 1769 р. Кілька рукописних книг були зібраннями (підшивками) листів. Відмітимо, наприклад, рукописну книгу із листуванням одного з меценатів колегіуму, Олександра Михайловича Голіцина з архієреями та ректорами колегіуму. Не випадково також й те, що одна з книг була родословною князів Голіциних. Оскільки назви більшості конспектів не містили

датування та описання, у цій статті було вирішено не включати ці документи у подальший аналіз, зосередившись на друканих виданнях.

Проаналізуємо каталог бібліотеки 1823 р. з точки зору співвідношення книг, надрукованих різними мовами. Далі наведені дані та підрахунки, котрі зроблені авторкою статті на підставі цього каталогу (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325). Результати виявились такими: латинською мовою у каталозі записано 1288 книг (43,6 %), російською — 1291 (40,5 %), церковнослов'янською — 108 (3,3 %), французькою — 90 (2,8 %), німецькою — 92 (2,9 %), польською — 143 (4,5 %). Давньогрецькою мовою було 52 книги (1,6 %), давньоєврейською лише 7 книг (0,2 %). Кілька книг були англійською, італійською, турецькою та арабською мовами, й загалом їх нараховується 14 (0,4 %). У каталозі 1769 р. латинською мовою у каталозі записано 1569 назв книг, російською та церковнослов'янською — 181, польською та іншими мовами — 142 (Tsentral'nyj, f. 1973, op. 1, spr. 2145).

Отримані дані демонструють суттєве збільшення відсотку книг російською мовою, й відповідне зменшення частки латинських книг. Вочевидь, з останньої третини XVIII ст. поповнення бібліотеки відбувалось переважно книгами російською мовою. Незначне збільшення числа книг давньогрецькою та давньоєврейською мовами суттєво не вплинуло на їх відсоток.

Аналіз тематичної спрямованості книг бібліотеки колегіуму дозволяє надати відповіді на чимало важливих питань. Як свідчить каталог 1769 р., більшу частину книг бібліотеки складала богословська література (Каганов 1962, 113). У каталозі 1823 р. зафіксовано 1136 книг богословської тематики, що складає 35,7 % від усього загалу книг. Ці дані засвідчують очевидне зменшення такого роду книг. Розряд «богослов'я» включав кілька відділів: «Біблія», «симфонії», «твори отців Церкви», «тлумачення Святого Письма», «канонічне право та обряди», «твори проповідників», «система наук богословських». Більшість з книг, 640 назв, були латиною, російською — 288 праць, решта — польською, німецькою та французькою мовами. Порівняльний аналіз каталогів дозволяє вказати на те, що більшість з цих книг були

в бібліотеці до 1753 та 1769 рр. Саме у цьому богословському відділі були зосереджені унікальні, рідкісні видання, раритети (Biblia Polyglotta на шести східних мовах, палеотипи тощо). Їх добре описали вже в середині XIX ст. (Osnovanie 1843, 28). У той же час варто звернути увагу на появу в бібліотеці в останній третині XVIII – на початку XIX ст. та непогане представлення низки нових знакових книг з богослов'я, передовсім посібників та збірок проповідей (особливо звертають на себе увагу твори Платона (Левшина)).

Зміни такого важливого параметру книжного зібрання Харківського колегіуму, як співвідношення богословської та іншої літератури, перегукуються із загальними соціокультурними процесами, які відбувались на українських землях у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Зокрема, дослідження реєстрів особистих бібліотек еліти духовенства Гетьманщини та Слобожанщини другої половини XVIII ст. також демонструє стрімке зменшення кількості текстів релігійно-духовної спрямованості (Posokhova 2020, 110-111).

Водночас, при порівнянні каталогу бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р. з попередніми можна помітити суттєве збільшення в ньому передовсім філософської літератури. При цьому чисельність творів античних філософів, котрі укладач включив у відділ «стародавні філософи», зазнала невеликих змін. Праці Аристотеля та інших давньогрецьких та давньоримських мислителів та творів, які їх трактували, були доповнені лише окремими новими виданнями. Натомість суттєво зросло число праць філософів ранньомодерного часу, як латиною, так й російською мовою. Палітра цих нових книжок у розряді «Філософія» каталогу 1823 р. стає доволі різноманітною. Укладач каталогу розподілив ці книги між кількома відділами: «системи наук філософських», «філософська історія», «фізика», «натуральна історія» (загалом 209 назв творів). Втім, вивчення переліку книг кожного з цих відділів призводить до висновку, що укладач далеко не завжди правильно та обґрунтовано сепарував книги по групах. Працюючи з цим каталогом дослідники мають враховувати те, що найменування відділів не вповні релевантно відображає їх наповнення. Наприклад, чимало праць з фізики можна знайти не тільки у однойменному, але й у інших відділах каталогу.

Порівняння каталогів 1753, 1769 та 1823 рр. дозволяє дослідити процес наповнення бібліотеки Харківського колегіуму філософською літературою. Деякі тенденції проявилися доволі яскраво. Добре видно, що більшість книг, які з'явилися у останньому каталозі — це праці представників лейбнице-вольфганської філософії. У документі 1823 р. нараховуються десятки праць латиною й російською мовою представників цієї школи, як самого Христiana фон Вольфа (Christian Freiherr von Wolff), так й інших, зокрема, Йоганна Генріха Вінклера (Winkler Johann Heinrich), Фрідріха Християна Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister). Значна кількість книг цих авторів у бібліотеці пояснюється тим, що у Харківському колегіумі, так само як у Києво-Могилянській академії, з 1760-х рр. відбувся перехід до викладання лейбнице-вольфганської філософії. Цікаві результати можна отримати, порівнявши книги, які з'явилися в каталозі 1823 р. з переліком обов'язкових та додаткових книг, котрий містився в інструкції єпископа Самуїла Миславського ректорові Харківського колегіуму 1769 р. (докладніше про це див.: Posokhova 2011, 140–143). У каталозі 1823 р. знаходимо абсолютно всі книги, зазначені в інструкції. Це дозволяє підтвердити, що керівництво колегіуму докладало зусиль для виконання настанови. Наявність всіх цих книг в каталозі засвідчує, що викладачі та студенти були забезпечені працями, які єпископ радив використовувати для опанування курсу філософії.

Дослідивши попередній опис книг, зроблений у 1769 р., І. Каганов зробив невтішний висновок про те, що у бібліотеці були відсутні всі ці нові посібники та наукові праці, котрі рекомендував Самуїл Миславський в своїй інструкції. І. Каганов підкреслив те, що наявні в бібліотеці книги з усіх дисциплін взагалі не співпадали з цієї Інструкцією (Kaganov 1962, 118–119). В існуючих на сьогодні дослідженнях навчального процесу в Харківському колегіумі доведено, що цю Інструкцію Самуїла Миславського ретельно виконували. Однак зміст каталогу 1823 р. дозволяє апелювати й до повного списку наявних в бібліотеці книг. У перспективі можна показати усю палітру нових книг лейбнице-вольфганської філософської школи, дослідити місця їх видання тощо.

Звернемо увагу на те, що у каталозі 1823 р. зазначено чимало праць послідовників лейбнице-вольф'янської школи, в тому числі мислителів, які були вихідцями з українських земель, навчалися у місцевих школах. Наведемо лише приклад праці вихованця Києво-Могилянської академії Якова Козельського «Философическия предложения», у якій розкривалися основні принципи раціоналістичної філософії Христіана фон Вольфа.

Характеризуючи книги, записані у філософському блоці, необхідно підкреслити суттєве зростання в ньому (у порівнянні з попереднім каталогом) кількості перекладів російською мовою праць сучасних філософів та природодослідників. Наприклад, в каталозі 1823 р. зазначений переклад з латини логіки, філософії та моральної філософії Ф. Баумейстера («Логика с латинскаго вновь переведення и исправленная»), який здійснив викладач Харківського колегіуму Яків Толмачов. Цей учитель переклав з німецької на російську одну з праць, «Разсуждение о духовном свойстве души человеческой», засновника єврейського Просвітництва (Хаскали) Мозеса Мендельсона (Moses Mendelssohn), видатного німецького популяризатора школи Лейбниці–Вольфа. Ці книги були в бібліотеці у кількох примірниках. Заслуговує на увагу переклад Івана Ушакова праці з фізики Йоганна Генріха Вінклера «Физика или Естественная философия», переклад П. Страхова книги французького природодослідника Матюрена Жака Бріссона з фізики («Начальныя основания опытной физики»), а також переклади праць з природознавства французького натураліста та біолога Жоржа Луї Леклерка де Бюффона (Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon) «Всеобщая и частная естественная история», кількох праць з ботаніки Карла Ліннея («Философия ботаники, изъясняющая первыя оной основания» та ін.). Оскільки подібних прикладів у каталозі кілька десятків, наводимо лише деякі з них, оскільки їх присутність характеризує тенденцію, вказує на конкретні зацікавлення керівництва колегіуму. Наявність значного числа подібних творів не залишає сумніву в тому, що їх поява у бібліотеці не була випадковою. Ця риса суттєво відрізняє останній каталог від каталогу 1769 р., в якому була зафіксована лише невелика кількість книг, котрі були перекладами з різних мов (Kaganov 1962, 112).

У філософському розряді каталогу бачимо також відносно невеликий перелік спеціальних сучасних наукових досліджень з історії тваринного світу, різних явищ неорганічного світу (наприклад, працю академіка Василя Севергіна з мінералогії), різноманітних фізичних явищ природи тощо.

У каталозі 1823 р. був сформований окремий підрозділ «математика», котрий нараховував 82 книги (58 з них були російською мовою). Серед цих книг переважали посібники з арифметики (Леонарда Ейлера та інших видатних математиків), але були також посібники з алгебри, геометрії, тригонометрії тощо. Підкреслимо, що кілька спеціальних книг з математики вписані укладачем й до інших «філософських» відділів каталогу (наприклад, праці Степана Румовського).

У каталогах Харківського колегіуму, укладених у 1753 та 1769 рр. було зафіксовано чимало наукових книг історичної та географічної спрямованості. Втім, у каталозі 1823 р. різко збільшилась як кількість, так й розмаїття подібних книг. Загалом книг з історії та географії у цьому каталозі зазначено 487 назв, з яких латиною — 186, російською — 269, інші — французькою, німецькою та польською мовами. Величезний тематичний спектр книг викликав необхідність, задля їх кращого описання, створення кількох відділів: «давні історики та географи», «географія, історія, хронологія та старожитності священні та церковні», «всесвітня географія, історія та хронологія», «географія, історія та старожитності окремі», «історія вчена».

Порівняння каталогу 1823 р. із попередніми дозволяє помітити зовсім незначне поповнення його книгами зі священної історії й відзначити суттєве зростання кількості спеціальних наукових праць з всесвітньої історії та географії. Ці книги стосувались різних регіонів світу та всіх періодів історії. Передусім з'явилась помітна група книг, присвячених історії Російської імперії. Добре представлені як класичні твори Михайла Щербатова, Герарда-Фрідріха Міллера, Василя Татіщева, так й менш відомих авторів. Примітно, що у бібліотеці були й твори викладачів Харківського колегіуму, зокрема економіко-географічна праця Павла Рейпольського «Новейшее землеописание Российской империи, с некоторыми статистическими замечаниями».

Важливим маркером для характеристики книжкових зібрань навчальних закладів XVIII ст. виступає наявність в них наукових періодичних видань й тих журналів, котрі містили наукові та науково-популярні статті з різних галузей наук. Вже у каталозі 1769 р. зафіксовано кілька відомих наукових часописів, зокрема, «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих». Їх коло у каталозі 1823 р. значно розширюється, деякі цікаві періодичні журнали були представлені не окремими числами, а навіть повними комплектами за кілька років поспіль. У каталозі бачимо такі знакові часописи як «Труды Вольного Экономического общества», «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие». Варто звернути увагу на наявність у каталозі журналу «Друг просвещения» — видання початку XIX ст., в якому друкувались переклади наукових статей з математики, фізики, астрономії, медицини, землеробства тощо.

У бібліотеці бачимо кілька томів двох журналів, котрі публікував Федір Туманський. Це «Зеркало света» — тижневик, котрий суміщав пізнавальні та інформативні матеріали, а також «Российский магазин» — щомісячне періодичне видання, що містило статті та матеріали з історії, географії, топографії Російської імперії. Завершити приклади нової наукової періодики в цьому каталозі можна першим місцевим науковим періодичним виданням — «Сочинения и переводы студентов Императорского Харьковского университета, читанные по окончании экзаменов».

Якщо коротко схарактеризувати знакові періодичні видання громадсько-літературного спрямування, можна зазначити, що у каталозі 1823 р. повторюються деякі з тих, що зафіксовані у попередніх каталогах (наприклад, «Трудолюбивая пчела»). Водночас й ця категорія періодики поповнилась новинками, як, наприклад, «Журнал Императорского Человеколюбивого Общества», «Вестник Европы» тощо.

На підставі каталогу бібліотеки 1823 р. згодом можна буде спробувати дослідити читацькі уподобання викладачів та керівництва Харківського колегіуму. Тим більше, що про зацікавлення в колегіумі деякими виданнями, які стали знаковими для розвитку української культури, в літературі не йшлося. Відзначимо, наприклад, наявність в каталозі всіх

випусків «Українського вестника», відомого літературного, наукового та громадсько-політичного видання, котре друкувалось за ініціативи видатного філолога та фольклориста професора Ізмаїла Срезневського при Харківському університеті.

Продовжуючи аналіз тематичної спрямованості книг бібліотеки колегіуму, зазначимо, що наступний чималий масив книг укладач каталогу 1823 р. згрупував у розряд «словесність». Цей розряд був поділений на відділи: «стародавні класичні письменники», риторичні праці, праці «ораторів», «вірші» тощо. Всього у розділі «словесність» нараховувалось 527 книг, половина з яких була написана латиною. Звісно, в цьому розділі добре представлений класичний набір творів античних авторів, риторів та ораторів (Цицерон, Аврелій), котрі були й у попередніх каталогах. Втім, в останньому каталозі з'явилося чимало праць нових авторів (В. Тредиаковський, М. Ломоносов). Розділ «вірші» також включав довгий перелік творів античних авторів (Гомер, Катулл, Апулей, Віргілій, Марціал, Тібулл, Марк Анней Лукан), до якого в каталозі 1823 р. було долучено чимало російських поетів (Михайло Херасков, Павло Протопопов, Іван Майков, Іван Барков та ін.). Дослідження каталогу 1823 р. також дозволяє спростувати висновок, який був зроблений щодо бібліотеки колегіуму (на підставі каталогу 1769 р.) про те, що твори російських письменників були лише в невеликій кількості, або, як, наприклад, твори М. Ломоносова були взагалі відсутні (*ibid.*, 112, 118). Останній каталог засвідчує наявність чималої кількості творів сучасних російських поетів, письменників та драматургів.

Важливою особливістю цього каталогу 1823 р. була поява розряду «Мовознавство». Це дозволило сконцентрувати в ньому граматики, словники та лексикони з різних мов. Загалом до цього розділу включено 201 том. Більшість найменувань бачимо й у попередніх двох каталогах. Завдяки каталогу 1753 р. ми знаємо, що у бібліотеці колегіуму більшість з цих книг з'явилися завдяки пожертвуванням єпископів, ректорів та професорів (лише у ньому фіксувалось ім'я особи, від якої книга потрапила до бібліотеки). Завдяки навчальним книгам з особистих бібліотек духовенства (в тому числі із зібрання Стефана Яворського)

стало можливим розпочати викладання латини, давньогрецької, давньоєврейської та «нових» мов (німецької та французької). Солідна кількість цих книг пояснюється й тим, що деякі посібники неодноразово купували для навчального процесу, тому у бібліотеці вони були представлені десятками примірників (наприклад, посібник з латини Емануїла Альвара). Втім, деякі сучасні книги також були у великій кількості. Маю на увазі латинську хрестоматію, підготовлену ректором колегіуму Андрієм Прокоповичем, котру використовували для навчання як в колегіумі, так й в Харківському університеті.

Якщо проаналізувати наповнення філософського та філологічного відділів, стає очевидно, що бібліотека колегіуму, яка була багатою на твори античних авторів, гуманістів, з часом поповнилась творами філософів, письменників та поетів ранньомодерної доби. Особливо наголосимо на присутності праць Шарля-Луї де Монтеск'є «О разуме законов», Жан-Жака Руссо «Философические уединенные прогулки», кількох романів Вольтера та творів Жана ле Рона д'Аламбера.

У каталозі 1823 р. з'явився окремий «розряд» з красномовною назвою: «книги, котрі не відносяться до духовної освіти». Зрозуміло, що до цього списку потрапили ті праці, які за своїм змістом зовсім не відповідали, й навіть дисонували із переліком рекомендованих посібників, котрі були передбачені реформою духовних навчальних закладів 1808 р.

Книжок, котрі укладач мав маркувати як ті, що не мали відношення до духовної освіти, в бібліотеці Харківського колегіуму виявилось чимало. Для їх описання були утворено ще кілька відділів: «громадянське правознавство» (70 книг), «медицина» (41 книга), «хімія» (4 книги), «театр» (21 книга), «повісті та романи» (18 книг), «економія» (10 книг), «художества» (7 книг). Цей перелік демонструє охоплення надзвичайно широкого спектру тем. Детальне ознайомлення з наповненням кожного із зазначених відділів дозволяє виявити низку спеціалізованих видань. Наприклад, до групи книг з «громадянського правознавства» було віднесено чимало опублікованих законів, указів, тарифів, статутів щодо. Примітний «економічний» блок, адже окрім славнозвісної «Флориновой Економии», в ньому були й перші спеціальні наукові праці університетських вчених. У якості красномовного прикладу

наведемо працю з економіки професора Харківського університету Андрія Вербицького.

Досліджуючи каталог 1769 р. І. Каганов зробив висновок про те, що книгами громадянського шрифту світської спрямованості бібліотека поповнювалась епізодично, й книг для читання (аналог белетристики) в бібліотеці практично не було (*ibid.*, 112–113). Тож каталог 1823 р. засвідчує, що з кінця 1760-х рр. відбулись суттєві зміни в наповненні бібліотеки, в тому числі й книгами для читання.

Підсумовуючи аналіз кількісних показників та змістовного наповнення бібліотеки на підставі каталогу 1823 р., особливо звертаючи увагу на його приріст порівняно з 1769 р., можна стверджувати, що в зібранні Харківського колегіуму був акумульований масив сучасних наукових книг практично з усіх галузей знань: математики, фізики, астрономії, мінералогії, біології, ботаніки, хімії, економіки, медицини, мовознавства тощо. Їх доповнювали й численні узагальнюючі природничо-наукові праці. У каталозі бібліотеки 1823 р. присутні найважливіші на той час навчальні посібники та наукові праці з кожної з наук. Подібний енциклопедизм в цей період став характерною рисою приватних зібрань професорів колегіумів та Києво-Могилянської академії, вищого духовенства (Posokhova 2020, 111–113). Дослідження каталогу 1823 р. дозволяє спростувати твердження, яке було зроблене на підставі каталогу 1769 р., що поповнення Харківського колегіуму новими книгами були надзвичайно мізерними, й у бібліотеці були відсутні сучасні книги, які містили нові ідеї в літературі, філософії, природознавстві, передовсім епохи Просвітництва (Kaganov 1962, 118–119). Каталог 1823 р. повною мірою відображує всі зміни в навчальному процесі, які відбувались в колегіумах, починаючи з 1760-х рр. й продовжувались на початку XIX ст. Значні обсяги нової навчальної літератури, які зафіксовано в каталозі, засвідчують народження певного нового формату бібліотеки цієї школи, й навіть зміну її місії. З цього часу бібліотека вочевидь виконувала не тільки функцію зберігання найнеобхідніших для навчання книг, рідкісних видань та рукописів, а також місця, куди надходили книги, котрі залишились після смерті духовних осіб. З останньої третини XVIII ст. книжкове зібрання

бібліотеки демонструє тісний зв'язок із новаціями у навчальному процесі, швидку реакцію на виклики часу, що засвідчує поява нової наукової та навчальної літератури. Зібрання книг Харківського колегіуму на початку XIX ст. набуло виразні риси бібліотеки навчального закладу модерної доби.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Fedorovskij, D. Biblioteka Khar'kovskogo dukhovnogo kollegiuma. *Dukhovnaya beseda*, no. 50, vol. 19, 1863, s. 661-664. (In Russian)

Федоровский, Д. Библиотека Харьковского духовного коллегіума. *Духовная беседа*, № 50, т. 19, 1863, с. 661-664.

Kaganov, I. Ya. Katalog biblioteki Khar'kovskogo kollegiuma 1769 g. Iz istorii ukrainskoj knizhnoj kul'tury XVIII stoletiya. *Kniga. Issledovaniya i materialy [The Book. The Research and Materials]*, no. 6, 1962, s. 105-122. (In Russian)

Каганов, И. Я. Каталог библиотеки Харьковского коллегіума 1769 г. Из истории украинской книжной культуры XVIII столетия. *Книга. Исследования и материалы*, № 6, 1962, с. 105-122.

Kahamlyk, S. Knyzhkovi zibrannia ukrains'kykh pravoslavnykh iierarkhiv rann'omodernoho chasu v ievropejs'komu kul'turnomu konteksti. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Ukrainian Studies]*, no.1, 2014, s. 32-36. (In Ukrainian)

Кагамлик, С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, № 1, 2014, с. 32-36.

Kahanov, I. Ya. Scho chytaly suchasnyky H. S. Skovorody. *Radians'ke literaturoznavstvo [Soviet Literature Studies]*, no. 6, 1967, s. 77-80. (In Ukrainian)

Каганов, І. Я. Що читали сучасники Г. С. Сковороди. *Радянське літературознавство*, № 6, 1967, с. 77-80.

Kovalevs'kyj, A. P. Vychennia Skhodu v Kharkivs'komu universyteti ta Kharkovi u XVIII–XX vikakh. U zb.: *Antolohiia literatur Skhodu*. Kharkiv, 1961, s. 9-122. (In Ukrainian)

Ковалевський, А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках. У зб.: *Антологія літератур Сходу*. Харків, 1961, с. 9-122.

Luts'ka, F. J., Mazman'iants, V. K. Biblioteka S. Yavors'koho u knyzhkovykh fondakh Kharkivs'koho universytetu. *Filosofs'ka dumka [Philosophical Thought]*, no. 4, 1986, s. 82-86. (In Ukrainian)

Луцька, Ф. Й., Мазманьянц, В. К. Бібліотека С. Яворського у книжкових фондах Харківського університету. *Філософська думка*, № 4, 1986, с. 82-86.

Maslov, S. I. *Biblioteka Stefana Yavorskogo*. Kiev, 1914. (In Russian)

Маслов, С. И. *Библиотека Стефана Яворского*. Киев, 1914.

Osnovanie Khar'kovskogo kollegiума, nineshnej Khar'kovskoj dukhovnoj seminarii. *Molodik na 1844 g.*, 1843, s. 7-32. (In Russian)

Основание Харьковского коллегиума, нынешней Харьковской духовной семинарии. *Молодик на 1844 г.* Харьков, 1843, с. 7-32.

Posokhova, L. Yu. *Kharkivs'kyj kolehium (XVIII – persha polovyna XIX st.)*. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Посохова, Л. Ю. *Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.)*. Харків, 1999.

Posokhova, L. Yu. *Na perekhresti kul'tur, tradytsij, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy narykynsi XVII – na rochatku XIX st.* Kharkiv, 2011. (In Ukrainian)

Посохова, Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків, 2011.

Posokhova, L. Yu. Osobysti biblioteki arkhymandrytiv ta arkhyciereiv ukrains'kykh ieparkhij iak marker zmin kul'turno-intelektual'noho zhyttia v druhiy polovyni XVIII stolittia. U zb.: I. Skochylias, M. Yaremenko (eds), *V orbiti khrystyians'koi kul'tury*. L'viv, 2020, s. 107-120. (In Ukrainian)

Посохова, Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв українських єпархій як маркер змін культурно-інтелектуального життя в другій половині XVIII століття. У зб.: І. Скочильяс, М. Яременко (ред.), *В орбіті християнської культури*. Львів, 2020, с.107-120.

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv, f. 834, op. 3, d. 3325. Katalog knig biblioteki Har'kovskogo kollegiума, 345 l. (In Russian)

Российский государственный исторический архив, ф. 834, оп. 3, д. 3325. Каталог книг библиотеки Харьковского коллегиума, 345 л.

Sharipova, L. *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780*. Manchester, 2006.

Stellets'kij, N. Khar'kovskij kollegium do preobrazovaniya ego v 1817 godu. *Vera i Razum*, vol. 1, no. 2, 1895, s. 632-658. (In Russian)

Стеллецкий, Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году. *Вера и Разум*, т. 1, № 2, 1895, с. 632-658.

Sumtsov, N. F. Zametka o staropechatnykh knigakh Khar'kovskoj dukhovnoj seminarii. *Kievskaya starina*, no. 6, 1888, s. 89-90. (In Russian)

Сумцов, Н. Ф. Заметка о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии. *Киевская старина*, № 6, 1888, с. 89-90.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1973, op. 1, spr. 2145. Bibliotheca collegii Charkoviensis, 52 ark. (In Latin)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1973, оп. 1, спр. 2145.
Bibliotheca collegii Charkowiensis, 52 арк.

Ульяновский, В. И. “Bibliotechnoe zerkalo” kievskikh monastyrej XVII– XVIII vv.: knigi “zhivye” i “mertvye”; dominanty latinskie i kirillicheskie. *Khristianskoe chtenie [Christian Reading]*, no. 6, 2020, s. 244-278. (In Russian)

Ульяновский, В. И. «Библиотечное зеркало» киевских монастырей XVII– XVIII вв.: книги «живые» и «мертвые», доминанты латинские и кириллические. *Христианское чтение*, № 6, 2020, с. 244-278.

Viddil knyzhkovykh pam'iatok, tsinnykh vydan' i rukopysiv Tsentral'noi naukovoï biblioteky Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 1, spr. 1817/c 895. Reestr knig biblioteki Har'kovskogo kollegiuma, 99 арк. (In Russian)

Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 1, спр. 1817/с 895. Реєстр книг бібліотеки Харківського колеґіума, 99 арк.

Yaremenco, M. Kyivs'ki monastyr'ski ta pryvatni chernenchi biblioteky XVIII stolittia i “literaturni upodobannia” monashestva. *Ukrains'kyj arkhеohrafichnyj schorichnyk [Ukrainian Archaeographic Yearbook]*, no. 8-9, 2004, s. 346-365. (In Ukrainian)

Яременко, М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання» монашества. *Український археографічний щорічник*, №. 8-9, 2004, с. 346-365.

Liudmyla Posokhova

Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

UNKNOWN CATALOG OF THE LIBRARY OF KHARKIV COLLEGIUM OF 1823

The article for the first time aims to investigate the catalog of the library of Kharkiv Collegium of 1823. Since the document was concluded shortly after the Kharkiv Collegium was transformed into a seminary, it recorded the final stage of the history of this library. By comparing the catalog of 1823 with the known previous catalogs (1753 and 1769) the task

is to identify the dynamics and determine the essential characteristics of those changes in the book collection that occurred in the last third of the 18th – early 19th centuries. The importance of such intelligence is enhanced by the fact that in the first decade of the 19th century Kharkiv Collegium experienced the moment of its greatest development, completeness and number of academic disciplines taught there. In the course of researching the catalog of 1823, the quantitative composition of the collection (3228 manuscripts and printed books), the ratio of books published in different languages, the content of thematic "departments" of the library were analyzed. All parameters were considered with an emphasis on the growth of the library, which was observed after 1769. The study revealed that the collection of the Kharkiv Collegium in 1823 accumulated an array of modern scientific books from almost all fields of knowledge. They were supplemented by numerous natural-scientific works of a generalizing nature. The catalog of the library of 1823 presents the most important at that time textbooks in each of the sciences. The study of this catalog refuted several well-known claims based on the results of the analysis of the catalog of 1769 (in particular, the lack of works in the library that contained new ideas in literature, philosophy, science). The catalog of 1823 fully reflects the changes in the educational process that took place in colleges since the 1760s and continued in the early 19th century. Significant volumes of new educational literature testify to the birth of a new format of the library of this school, and the change of its mission. Since then, the library has performed not only the function of storing the most necessary books for study, but also rare editions and manuscripts. From the last third of the 18th century, the book collection of the library demonstrates a close connection with innovations in the educational process, a quick response to the challenges of the time, as evidenced by the emergence of new scientific and educational literature. At the beginning of the 19th century, the collection of books of Kharkiv Collegium acquired distinct features of the library of modern educational institution.

Keywords: Kharkiv Collegium, Enlightenment, history of libraries, history of reading.

Текст надійшов до редакції 27.05.2022.

The text was received by the editors 27.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.